ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

ЖИНОИЙ ВАЗИЯТНИ ОЛДИНДАН БАҲОЛАШНИНГ УСУЛЛАРИ ВА ТАШКИЛИЙ ҲУҚУҚИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ

Махмудов Муродбек Мадиёрович
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти муаммоларини илмий – амалий тадқиқ этиш маркази “Прокурорлик фаолияти” йўналиши тингловчиси.

https://doi.org/10.5281/zenodo.23930728

Аннотация. *Мақолада жиноий вазиятни олдиндан баҳолашнинг мазмуни, оператив, тактик ва стратегик даражалари ҳамда уларни таъминловчи ташкилий-ҳуқуқий механизмлар таҳлил қилинади. Статистик экстраполяция, эксперт баҳолаш, геоинформацион таҳлил ва сунъий интеллект воситаларининг имкониятлари ҳамда чекловлари очиб берилади. Тадқиқот тизимли ёндашув, мантиқий таҳлил ва илмий манбаларни умумлаштиришга асосланган. Баҳолаш натижаларининг ишончлилиги маълумотлар сифати, усулларнинг вазифага мувофиқлиги ва идоралараро ҳамкорликка боғлиқлиги асосланади. Ягона баҳолаш методикасини ишлаб чиқиш, алгоритмларни синовдан ўтказиш, инсон назорати ва шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлаш бўйича таклифлар билдирилади.*

Калит сўзлар: *жиноий вазият, криминологик баҳолаш, экспресс-таҳлил, криминологик башоратлаш, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, геоинформацион тизим, сунъий интеллект, идоралараро ҳамкорлик.*

Аннотация. *В статье рассматриваются содержание предварительной оценки криминогенной обстановки, ее оперативный, тактический и стратегический уровни, а также организационно-правовые механизмы обеспечения. Раскрываются возможности и ограничения статистической экстраполяции, экспертных оценок, геоинформационного анализа и искусственного интеллекта. Исследование основано на системном подходе, логическом анализе и обобщении научных источников. Обосновывается зависимость достоверности оценки от качества данных, соответствия методов поставленным задачам и межведомственного взаимодействия. Предлагаются разработка единой методики оценки, апробация алгоритмов, обеспечение человеческого контроля и гарантий защиты прав личности.*

Ключевые слова: *криминогенная обстановка, криминологическая оценка, экспресс-анализ, криминологическое прогнозирование, профилактика правонарушений, геоинформационная система, искусственный интеллект, межведомственное взаимодействие.*

Abstract. *This article examines the preliminary assessment of crime conditions at operational, tactical and strategic levels and the organizational and legal mechanisms supporting it. It discusses the capabilities and limitations of statistical extrapolation, expert assessment, geospatial analysis and artificial intelligence. The study employs a systems approach, logical analysis and a synthesis of scholarly sources. It argues that assessment reliability depends on data quality, the suitability of methods and interagency cooperation. The article proposes a common assessment methodology, algorithm testing, human oversight and safeguards for individual rights.*

Keywords: *crime conditions, criminological assessment, rapid analysis, crime forecasting, crime prevention, geographic information system, artificial intelligence, interagency cooperation.*

Кириш

Ҳуқуқбузарликларнинг барвақт олдини олиш муайян ҳудуддаги жиноятчилик ҳолатини, уни келтириб чиқараётган сабаблар ва унга имкон бераётган шарт-шароитларни ўз вақтида аниқлашни талаб этади. Рўйхатга олинган жиноятлар сонининг ўзи профилактика чораларини режалаштириш учун етарли эмас. Уларнинг турлари, ҳудудий тақсимоти, содир этилиш вақти ва жабрланиш хавфи биргаликда таҳлил қилинганда қарор қабул қилиш учун мазмунли ахборот шаклланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонунида ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари ва шарт-шароитларини аниқлаш ҳамда бартараф этиш профилактиканинг асосий вазифалари қаторига киритилган [1]. Жамоат хавфсизлиги концепцияси эса мазкур соҳадаги давлат сиёсати учун умумий йўналишларни белгилайди [2]. Бу асослар криминоген вазиятни баҳолашни профилактик фаолиятнинг ахборот-таҳлилий таркибий қисми сифатида ўрганишни тақозо этади.

Мақоланинг мақсади жиноий вазиятни олдиндан баҳолаш турлари ва усулларини тизимлаштириш, уларнинг ташкилий-ҳуқуқий таъминотини таҳлил қилиш ҳамда такомиллаштириш йўналишларини асослашдан иборат. Тадқиқот назарий-таҳлилий хусусиятга эга бўлиб, тизимли ёндашув, тушунчаларни мантиқий фарқлаш ва илмий манбаларни умумлаштиришга таянади. Мақолада мустақил эмпирик маълумотлар тўплами асосида моделлар самарадорлиги синовдан ўтказилмаган; билдирилган таклифлар кейинги амалий текширув учун методологик асос сифатида қаралади.

Асосий қисм

Жиноий вазиятни баҳолаш ва башоратлашнинг ўзаро боғлиқлиги

Ушбу тадқиқотда жиноий вазият муайян ҳудуд ва вақт доирасида жиноятчиликнинг миқдорий ҳамда сифатий кўрсаткичлари, криминоген омиллар, жабрланиш хавфи ва профилактика имкониятларининг ўзаро боғлиқ мажмуи сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув вазиятни фақат содир этилган қилмишлар ҳисоби билан чекламасдан, хавфларни юзага келтирадиган муҳитни ҳам ўрганиш имконини беради.

Олдиндан баҳолаш профилактик қарор қабул қилишдан аввал жорий ҳолат, эҳтимолий хавф ва мавжуд ресурсларни таҳлил этишни англатади. Башоратлаш эса ушбу маълумотлар асосида келгусидаги ўзгаришларнинг эҳтимолий йўналишини аниқлашга қаратилган. Улар ўзаро боғлиқ бўлса-да, бир хил вазифани бажармайди: баҳолаш ташхис ва устуворликларни белгилашга, башоратлаш эса келгуси сценарийларни асослашга хизмат қилади. Ҳар икки жараёнда натижа маълумотлар сифати ва қабул қилинган фаразларга боғлиқ бўлади.

Экспресс-таҳлил вақт чекланган шароитда хавфнинг дастлабки белгиларини тезкор аниқлаш усулидир. Унда ҳодисаларнинг жойи, вақти, такрорланиши ва ўзаро боғлиқлиги каби асосий кўрсаткичлар устувор аҳамият касб этади.

Тезкор хулоса кейинчалик қўшимча маълумотлар билан текширилиши лозим.

Дастлабки хабар, тасдиқланган ҳолат ва таҳлилчининг фарази алоҳида кўрсатилса, қарор қабул қилувчи ахборотнинг ишончлилик даражасини тўғри баҳолай олади.

Оператив тактик ва стратегик баҳолаш

Жиноий вазиятни баҳолашни вазифаси ва вақт доирасига кўра оператив, тактик ҳамда стратегик даражаларга ажратиш мумкин. Бу тасниф мақолада методологик ёндашув сифатида қўлланилади. Даражалар учун келтириладиган вақт оралиқлари қатъий ҳуқуқий меъёр эмас; улар таҳлил мақсади ва ахборотнинг янгиланиш тезлигига қараб белгиланади.

Оператив баҳолаш соатлар ва кунлар доирасидаги ўзгаришларни аниқлашга хизмат қилади. Навбатчилик қисмларига келган хабарлар, чақирувлар ва ҳодисалар ҳақидаги текширилган маълумотлар асосида хавфли жойлар ҳамда вақт оралиқлари ажратилади.

Натижа патруль йўналишларини аниқлаштириш, тезкор гуруҳларни йўналтириш ва кечиктириб бўлмайдиган профилактик чораларни танлашда қўлланилиши мумкин.

Тактик баҳолаш ҳафталар, ойлар ва йиллик режалаштириш доирасида муайян жиноят турларининг ҳудудий ҳамда мавсумий ўзгаришларини ўрганади. Масалан, ўғирлик, фирибгарлик ёки оилавий-маиший зўравонликка оид ҳолатларнинг кўпайиши турлича профилактик ёндашувни талаб қилади. Бунда жиноятлар сони билан бирга аҳоли сони, мурожаат қилиш имконияти ва ҳисобга олиш амалиётидаги ўзгаришлар ҳам инобатга олиниши зарур.

Стратегик баҳолаш бир неча йиллик истиқболда демографик ўзгаришлар, урбанизация, меҳнат бозори ва рақамлаштиришнинг криминоген жараёнларга таъсирини ўрганишга йўналтирилади. Унинг натижаси ягона аниқ рақамдан кўра, шартлари ва ноаниқликлари кўрсатилган сценарийлар тарзида тақдим этилиши мақсадга мувофиқ.

Бундай сценарийлар кадрлар тайёрлаш, ресурсларни тақсимлаш ва профилактика дастурларини ишлаб чиқиш учун асос бўлиши мумкин.

Баҳолаш усуллари ва рақамли технологиялар

Статистик экстраполяция ўтган даврдаги тенденцияларни келгуси даврга татбиқ этишга асосланади. Вақт қаторлари таҳлили тренд ва мавсумийликни ажратишга ёрдам беради. Бироқ ҳисобга олиш тартиби, қонунчилик ёки ижтимоий муҳит кескин ўзгарганда аввалги боғлиқликлар сақланмаслиги мумкин. Шунинг учун моделнинг аниқлиги алоҳида текширув даврида баҳоланиши, натижалар эса эҳтимолий хатолик билан бирга тақдим этилиши лозим.

Эксперт баҳолаш статистика чекланган ёки янги хавфлар пайдо бўлган шароитда қўлланилиши мумкин. Дельфи усулида мутахассисларнинг фикрлари бир неча босқичда йиғилиб, умумлаштирилган натижа асосида қайта кўриб чиқилади. Экспертларни танлаш мезонлари ва фикрлар ўртасидаги тафовут очиқ баён этилиши муҳим. Экспертлар келишуви хулосанинг ҳақиқатга мослигини ўз-ўзидан исботламайди; у мустақил маълумотлар билан таққосланиши керак.

Геоинформацион таҳлил жиноятларнинг ҳудудий тўпланишини кўрсатиб, профилактик ресурсларни манзилли режалаштиришга ёрдам беради.

Mohler ва ҳаммуаллифлар Лос-Анжелесдаги уй-жой ўғирликлари маълумотлари асосида жиноятларнинг макон ва вақт бўйича тўпланишини ўзини ўзи қўзғатувчи нуқтавий жараёнлар модели орқали ўрганган [4]. Ушбу ёндашувни бошқа ҳудудга татбиқ этиш маҳаллий маълумотлар асосида қайта синовни талаб қилади. Харитада ҳодисалар кўплиги қайд этилиши ҳар бир аҳоли вакилининг шахсий хавфлилиги ҳақида хулоса чиқаришга асос бўлмайди.

Машинавий ўрганиш усуллари кўплаб кўрсаткичлар ўртасидаги мураккаб боғлиқликларни аниқлаш учун қўлланилиши мумкин. RAND тадқиқотида башоратли полиция таҳлилий усуллар ва улар натижасида амалга ошириладиган чораларнинг ўзаро боғлиқ тизими сифатида кўриб чиқилади [3]. Алгоритм натижаси тайёр бошқарув қарори эмас. Моделни танлашда унинг аниқлиги билан бирга тушунтирилиши, хатолар тақсимоти, маълумотлар янгиланиши ва амалиётдаги фойдаси ҳам баҳоланиши зарур.

Таҳлилда рўйхатга олинган жиноятчилик билан амалдаги барча жиноятларни бир хил деб қабул қилиш хатодир. Мурожаатлар камлиги хавф пастлигини эмас, хабар бериш имконияти чекланганини ҳам англатиши мумкин. Полиция назорати кўпроқ ҳудудларда қайдлар сони ортиши эса алгоритмни яна шу ҳудудларга ресурс йўналтиришга ундаши эҳтимол. Бундай айланма таъсирни камайтириш учун маълумотларнинг келиб чиқиши ва уларни тўплаш шароити таҳлил натижаси билан бирга ҳужжатлаштирилиши таклиф этилади.

Ташкилий ҳуқуқий механизмни такомиллаштириш

Баҳолаш механизми ахборотни йиғиш, текшириш, таҳлил қилиш, қарор қабул қилиш ва натижани қайта баҳолаш босқичларидан ташкил топиши лозим. Ҳар бир босқич учун масъул субъект, ахборот таркиби, муддат ва назорат шакли белгиланиши таклиф этилади.

Ички ишлар органлари, прокуратура, жамоат хавфсизлигини таъминлашда иштирок этувчи тузилмалар ва маҳаллий субъектлар ҳамкорлиги уларнинг қонунчиликда белгиланган ваколатлари доирасида ташкил этилиши керак [1; 2].

Идоралараро ахборот алмашинуви барча маълумотларни чекловсиз бирлаштириш дегани эмас. Ҳар бир маълумот тури бўйича ундан фойдаланиш мақсади, ҳуқуқий асоси, кириш ҳуқуқи ва сақлаш муддати аниқланиши зарур. «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги Қонуннинг қўлланилиш соҳаси ва ундаги истиснолар ҳисобга олиниши, махсус фаолиятга оид маълумотлар эса тегишли ҳуқуқий режим доирасида кўриб чиқилиши лозим [5].

Баҳолашнинг ягона методикасида кўрсаткичлар таърифи, ҳисоблаш усули, маълумотлар сифатини текшириш ва ноаниқликни ифодалаш тартибини белгилаш таклиф этилади. Ҳудудларни фақат жиноятлар мутлақ сонига қараб таққослаш ўрнига, аҳоли сони, хавфга дучор бўлиш даражаси ва ҳодисаларнинг оғирлиги ҳам ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқ. Умумий балл мавжуд бўлса, унинг таркибий қисмлари таҳлилчи учун очиқ бўлиши керак. Рақамли баҳолаш платформасини жорий этишдан олдин чекланган ҳудудларда синов ўтказиш, алгоритм натижасини оддий статистик усуллар билан солиштириш ва мустақил текширувни ташкил этиш таклиф этилади.

Таҳлилий хулосани инсон томонидан қайта кўриб чиқиш, хатоларни тузатиш ва натижалардан фойдаланиш тарихини қайд этиш имкониятлари тизимнинг бошланғич талаблари бўлиши лозим.

Тавсия этилаётган мазкур кафолатлар хавф баҳосини шахс айбдорлигининг исботи сифатида талқин этишга йўл қўймасликка хизмат қилади.

Хулоса

Жиноий вазиятни олдиндан баҳолаш профилактик қарорларни ахборот билан таъминлайдиган мустақил таҳлилий жараёндир. Унинг оператив, тактик ва стратегик даражалари бир-бирини тўлдиради, аммо вазифаси, вақт доираси ва талаб этиладиган маълумотлари билан фарқланади. Баҳолашнинг ишончлилиги мураккаб технологиянинг ўзига эмас, маълумотлар сифати, усулнинг вазифага мослиги ва натижани текшириш тартибига боғлиқ.

Биринчидан, баҳолаш тушунчалари, мезонлари ва натижаларни тақдим этиш талабларини бирлаштирувчи ягона методик тартибни ишлаб чиқиш таклиф этилади.

Унда экспресс-таҳлилнинг дастлабки натижалари билан текширилган хулосаларни фарқлаш, хавф даражаси ва ноаниқликни биргаликда кўрсатиш назарда тутилиши керак.

Иккинчидан, идоралараро ҳамкорликда маълумотларни тақдим этиш ва текшириш учун масъулиятни аниқ белгилаш лозим. Ахборот алмашинуви қонуний мақсад, зарур маълумот ҳажми ва тегишли кириш ҳуқуқлари билан чекланиши, тизим фойдаланувчилари эса таҳлилий ҳамда ҳуқуқий тайёргарликка эга бўлиши зарур.

Учинчидан, геоинформацион ва сунъий интеллект моделларини босқичма-босқич синовдан ўтказиш, уларнинг хатолари ва эҳтимолий тарафкашлигини баҳолаш таклиф этилади. Самарадорлик фақат башорат аниқлиги орқали эмас, профилактик чораларнинг натижаси ва шахс ҳуқуқларига таъсири билан ҳам ўлчаниши керак. Ушбу таклифларнинг амалий натижадорлигини аниқлаш кейинги эмпирик тадқиқотларни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги ЎРҚ-371-сон Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: https://lex.uz/docs/2387357
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 29 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси жамоат хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-27-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: https://lex.uz/docs/5749291
3. Perry W. L., McInnis B., Price C. C., Smith S. C., Hollywood J. S. Predictive Policing: The Role of Crime Forecasting in Law Enforcement Operations. Santa Monica: RAND Corporation, 2013. RR-233-NIJ. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR233.html

4. Mohler G. O., Short M. B., Brantingham P. J., Schoenberg F. P., Tita G. E. Self-Exciting Point Process Modeling of Crime // Journal of the American Statistical Association. 2011. Vol. 106, No. 493. P. 100–108. DOI: 10.1198/jasa.2011.ap09546.
5. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 июлдаги «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги ЎРҚ-547-сон Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: https://lex.uz/docs/4396419